

NOVI NALAZ VEZAN UZ METROAČKU RELIGIJU OTKRIVEN U KRUŠEVU KRAJ ZADRA

A NEW FINDING OF THE METROAC RELIGION FROM KRUŠEVO NEAR ZADAR, CROATIA

Arheološki muzej Zadar proveo je 2007. i 2008. godine arheološka istraživanja na lokaciji antičke crkve sv. Jurja na groblju u Kruševu kraj Obrovca. Selo Kruševo nalazi se južno od Obrovca, gradića u kanjonu rijeke Zrmanje (*Tedanius flumen*) u Zadarskoj županiji u sjevernoj Dalmaciji, 45 kilometara od Zadra. U neposrednoj je blizini liburnske gradine zvane Cvijina gradina, jedne od većih liburnskih utvrda.

Tijekom arheoloških istraživanja nalazišta u Kruševu otkriveni su arhitektonski ostatci i manji nalazi iz razdoblja u rasponu od pretpovijesti do današnjega vremena, poput rimskoga objekta nepoznate svrhe. Među svim tim nalazima jest i ulomak reljefa o kojem je riječ u ovom članku. Radi se o ulomku tanje kamene ploče, s prednje strane ukrašene bareljefom. Ulomak je to friza. Možemo ga gotovo bez ikakve sumnje identificirati kao tugujućega Atisa (*Attis tristis*). Reljef se može datirati negdje u sredinu 2. stoljeća po. Kr.

Nalazi vezani uz kult Velike majke u Liburniji (*Iader*, *Aenona*, *Burnum*, *Asseria*, *Sidrona*) raznoliki su, važni i prilično brojni. Prva svetišta i spomenici posvećeni Magni Mater pojavili su se krajem 1. stoljeća ili početkom 2. stoljeća po. Kr., kad je u nizu liburnijskih gradova ojačao gospodarski i društveni utjecaj kolonista s Istoka, rezultirajući širenjem i prihvaćanjem orijentalnih religija.

Glavne riječi: Liburnija, Kruševo, Atis, metroačka religija

The Archaeological Museum Zadar undertook archaeological excavations in 2007 and 2008 at the site of the ancient St. George's Church at the cemetery in Kruševo near Obrovac. Kruševo is a village located south of Obrovac, in northern Dalmatia, in the Zadar County, the town located in the canyon of the river Zrmanja (*Tedanius flumen*), 45 km from Zadar. In the immediate vicinity is the Liburnian hillfort of Cvijina Gradina, one of the larger Liburnian fortifications.

The archaeological excavations at the site in Kruševo uncovered architectural remains and small findings from prehistory to the present day, as a Roman structure of unknown purpose. Among all the findings there is the fragment of a relief at issue in this article. It is a fragment of a thinner stone slab, the front decorated with a bas relief, a fragment of a frieze. With almost any doubt we can identify the figure of the mourning Attis (*Attis tristis*). The relief can be dated about middle 2nd century AD.

Diverse, important and quite numerous are the findings of the cult of the Great Mother in Liburnia (*Iader*, *Aenona*, *Burnum*, *Asseria*, *Sidrona*). The first sanctuaries and monuments dedicated to Magna Mater appeared at the end of the 1st or the beginning of the 2nd century AD, when in numerous Liburnian cities strengthens the influence of colonists from the East in economic and social terms, resulting in expansion and acceptance of Oriental religions.

Keywords: Liburnia, Kruševo, Attis, Metroac religion

Rimljani su u 2. i 1. stoljeću pr. Kr. pod provincijom Dalmacijom razumijevali područje između rijeka Krke (*Titius flumen*) i Neretve (*Naro flumen*). Čini se da je taj naziv i prije uspostave provincije obuhvaćao ne samo područja naseljena ilirskim plemenom Delmatima, već i područja njima relativno sličnih plemena. Područje između rijeka Raše i Krke (*Titius flumen*) naseljavali su Liburni, pleme velike prošlosti i materijalne kulture.¹ Uočljive su znatne razlike između Liburnije i ostatka provincije. Rana romanizacija i urbanizacija kao i neki drugi materijalni dokazi odraz su donekle posebnoga statusa Liburnije unutar te provincije. Područje južne Liburnije, prostora između rijeka Zrmanje (*Tedanius flumen*) i Krke (*Titius flumen*), bilo je najurbaniziraniji dio rimske provincije Dalmacije.² Upravo je ondje rimska antika ostvarila svoju punu civilizacijsku i političku ulogu.

Arheološki muzej Zadar proveo je 2007. i 2008. godine arheološka istraživanja na lokaciji antičke crkve sv. Jurja na groblju u Kruševu kraj Obrovca.³ Ta je istraživanja vodio dr. Jakov Vučić, kustos antičkoga odjela Arheološkoga muzeja Zadar.⁴

Selo Kruševo nalazi se južno od Obrovca, gradića u kanjonu rijeke Zrmanje (*Tedanius flumen*) u Zadarskoj županiji u sjevernoj Dalmaciji, 45 kilometara od Zadra. U neposrednoj je blizini liburnske gradine zvane Cvijina gradina, jedne od većih liburnskih utvrda. Prva arheološka istraživanja na toj je lokaciji početkom 20. stoljeća proveo bečki Arheološki institut,⁵ dok se sustavna istraživanja koja je 1999. započeo Arheološki muzej Zadar provode do danas.⁶

Tijekom arheoloških istraživanja nalazišta u Kruševu 2007. i 2008. godine otkriveni su arhitektonski ostatci i manji nalazi iz razdoblja u rasponu od pretpovijesti do današnjega vremena, poput rimskoga objekta nepoznate svrhe. Među svim tim nalazima jest i ulomak reljefa o kojem je riječ u ovom članku.⁷ Radi se o ulomku tanje

The name of the province, *Dalmatia*, for the Romans in the 2nd and 1st century BC, defined the area between the rivers Krka (*Titius flumen*) and Neretva (*Naro flumen*) and it seems that already before the establishment of the province, this name included not only the territory of the Illyrian tribe of the *Delmatae*, but also of their comparatively alike tribes. The territory between the rivers Raša and Krka (*Titius flumen*) was inhabited by the tribe of the *Liburni*, of significant past and material culture.¹ A considerable difference can be noticed between *Liburnia* and the rest of the province. The early romanization and urbanization compared to the rest of Dalmatia along with other evidences, gives *Liburnia* a somewhat special status within the province. The territory of Southern Liburnia, the area between the rivers Zrmanja (*Tedanius flumen*) and Krka (*Titius flumen*), was the most urbanized part of the Roman province of Dalmatia.² It was right there where the Roman Antiquity reached its full civilizational and political mission.

The Archaeological Museum Zadar undertook archaeological excavations in 2007 and 2008 at the site of the ancient St. George's Church at the cemetery in Kruševo near Obrovac.³ The archaeological excavations were led by Jakov Vučić, PhD, curator of the Department of Roman Antiquities in the Archaeological Museum Zadar.⁴

Kruševo is a village located south of Obrovac, in northern Dalmatia, in the Zadar County, the town located in the canyon of the river Zrmanja (*Tedanius flumen*), 45 km from Zadar. In the immediate vicinity is the Liburnian hillfort of Cvijina Gradina, one of the larger Liburnian fortifications. The first archaeological excavations at this site were carried out at the beginning of the 20th century by the Archaeological Institute of Vienna,⁵ while systematic excavations by the Archaeological Museum Zadar have continued from 1999 to the present.⁶

1 U kasnom prapovijesnom razdoblju, od 9. stoljeća pr. Kr., kao i u povijesno doba, Liburni su nastanjivali područje sjeverne Dalmacije između rijeka Krke (*Titius flumen*) i Zrmanje (*Tedanius flumen*), otoke, obalno područje podno planine Velebit, hrvatsko priobalje i istočni dio Istre, do rijeke Raše i kvarnerskih otoka. Liburni su svakako bili zasebna kulturna i etnička skupina. Š. Batović, 1987, 339-390, 929-930; 2005, 5-97.

2 M. Suić, 1955, 273-296; 1970, 705-714; J. Medini, 1980, 363-444.

3 Raniji su autori to protumačili i identificirali kao rimsko naselje *Clambetae*. U novije se vrijeme, međutim, ta lokacija identificira kao rimski *Ansium*: S. Čače, 1993, 1-36. Građansko pravo i status municipija najvjerojatnije je dobilo u vrijeme cara Augusta.

4 J. Vučić, 2010, 99-160. Ovom prigodom zahvaljujem svojem dragom kolegi Jakovu Vučiću što me je imao u vidu i što mi je pružio priliku za objavljivanje ovoga spomenika. Članak posvećujem svojem dragom pokojnom profesoru Julijanu Mediniju, od kojega sam mnogo naučila, koji me je hrabrio i poticao na mojem putu, koji mi je još toliko toga mogao dati i koji mi jako nedostaje!

5 Otkrili su dio urbane jedinice antičkoga naselja, s ostacima ulica i zgrada među kojima su najvažniji ostatci hrama posvećena Jupiteru i ostatci rimskih termi. A. Colnago – J. Kiel, 1905, 32-50.

6 Ta sustavna arheološka istraživanja vodi moja kolegica Natalija Čondić, viša kustosica i voditeljica Odjela za prapovijest Arheološkoga muzeja Zadar. N. Čondić – B. Nedved, 2005, 299-300; N. Čondić, 2006, 331-333; 2007, 73-81; 2009, 9-22; N. Čondić – M. Jurjević, 2013, 3-29; 2014, 5-57.

7 Reljef je otkriven nekih 12,5 metara jugozapadno od crkve sv. Jurja, u nasipu od zemlje, kamena i veziva iznad srednjovjekovnih grobova, izvan izvornoga konteksta. Sonda 2, 17. listopada 2007. J. Vučić, 2010, 99-160.

1 In the late prehistoric period, from the 9th century B.C., and in historic times, the Liburnians inhabited the territory of northern Dalmatia between the river Krka (*Titius flumen*) and Zrmanja (*Tedanius flumen*), the islands, the coastal region below the Velebit Mountain, the Croatian seaboard and the eastern part of Istria to the Raša River and Quarnero islands. The Liburnians were certainly a separate cultural and ethnic group. Š. Batović, 1987, 339-390, 929-930; 2005, 5-97.

2 M. Suić, 1955, 273-296; 1970, 705-714; J. Medini, 1980, 363-444.

3 Earlier authors interpreted and identified in it the Roman *Clambetae*, while in the more recent period this site has been identified as the Roman *Ansium*: S. Čače, 1993, 1-36. It acquired citizenship and municipal constitution, most probably at the time of Emperor Augustus.

4 J. Vučić, 2010, 99-160. In this occasion I would like to thank my dear colleague Jakov Vučić for having me in mind and had given me the opportunity for the publication of this monument. This article I would like to dedicate to my dear late professor Julijan Medini, who taught me so much, who encouraged me and pushed toward my path and who could give me so much more and who I miss so very much!

5 They discovered part of the urban unit of the ancient settlement with the remains of streets and buildings of which the most important are the remains of a temple dedicated to Jupiter and the remains of Roman baths. A. Colnago – J. Kiel, 1905, 32-50.

6 These systematic archaeological excavations are led by my colleague Natalija Čondić, Senior Curator and Head of the Department of Prehistory of the Archaeological Museum Zadar. N. Čondić – B. Nedved, 2005, 299-300; N. Čondić, 2006, 331-333; 2007, 73-81; 2009, 9-22; N. Čondić – M. Jurjević, 2013, 3-29; 2014, 5-57.

Slika 1. Ulomak metroačkoga reljefa iz Kruševa.

Arheološki muzej Zadar, inv. br. A22187

Figure 1. Fragment of the Metroac relief from Kruševo.

Archaeological Museum Zadar, inv. no. A22187

foto / photo: K. A. Giunio

kamene ploče, s prednje strane ukrašene bareljefom. Ulomak je to friza (Sl. 1 i 2).⁸ Na lijevoj strani vidi se lik muškarca prekrivenih nogu koji se oslanja o pastirski štap. Desna mu je noga savijena u koljenu i prebačena preko lijeve noge. Nedostaju mu stopala i dio iznad struka. Vidimo da je muškarac djelomično bio prekriven plaštem. Možemo ga, skoro bez ikakve sumnje, identificirati kao tugujućega Atisa (*Attis tristis*). Slabo izražene genitalije možda nisu posljedica oštećenja spomenika, već to može biti tipično za prikaz tugujućeg Atisa koji se temelji na elementima mita o Kibeli i Atisu vezanim uz njegovu samokastraciju.⁹ Lijevo od lika tugujućega Atisa stoji drugi muški lik, još slabije očuvan. Nedostaju mu dio iznad struka, najveći dio nogu te stopala. Površina reljefa jako je oštećena i korodirana, što sprječava točniju identifikaciju pojedinosti tijela i odjeće. Zato ne možemo biti sigurni ima li taj lik na sebi karakteristične duge, pripijene hlače koje se sužavaju prema gležnjevima (*anaxyrides*) ili pak tuniku koja seže do koljena (*tunica*).

During the archaeological excavations at the site in Kruševo in 2007 and 2008 were uncovered architectural remains and small findings from prehistory to the present day, as a Roman structure of unknown purpose. Among all the findings there is the fragment of a relief at issue in this article.⁷ It is a fragment of a thinner stone slab, the front decorated with a bas relief, a fragment of a frieze (Figg. 1 and 2).⁸ On the left it can be seen a male figure with crossed legs and leaning on his crook. The right leg was bent at the knee and back over the right leg. It is missing the part above the waist and the feet. We can see that the figure was partly covered by a shoulder cape. With almost any doubt we can identify the figure of the mourning Attis (*Attis tristis*). The poorly punctuated and rated male genitals may not have to be the result of damages of the monument, because it can be easily typical for the representations of the mourning Attis, displaying his character in basis of those elements of the myth of Cybele and Attis relating to his self-emasculatio (*eviratio*).⁹ Left of the figure of the mourning Attis stood another male figure, even more fragmentary. It misses the part above the waist and most of his legs and feet. The surface of the relief is badly

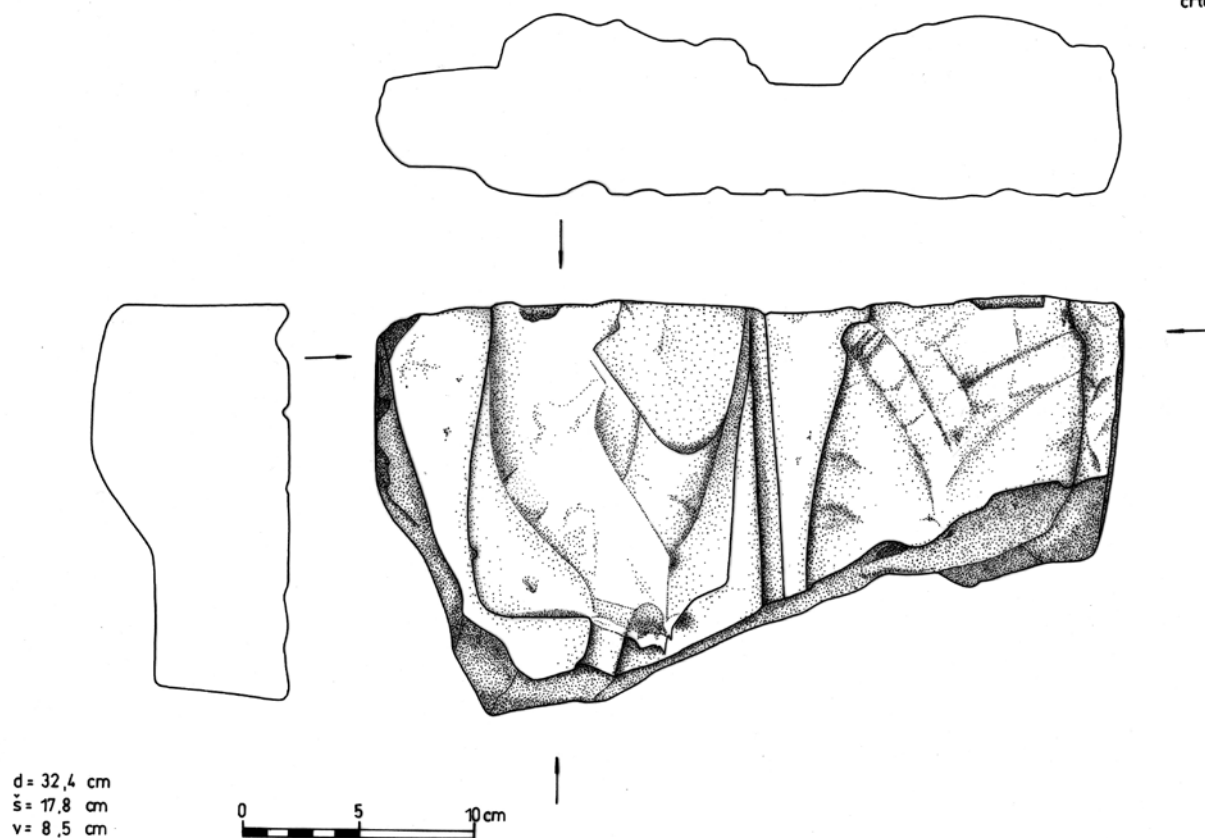
8 Načinjen od bijeloga vapnenca. Visina: 16 cm; širina: 32 cm; debljina: 6 – 8 cm. Dubina reljefa: oko 3 cm. Čuva se u Arheološkom muzeju Zadar, inv. br. A22187.

9 M. J. Vermaseren, 1977, 93-95; J. Medini, 1981, 88-181; A. Nikoloska, 2010, 23-30; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 32-36.

7 The relief was discovered some 12.5 meters southwest of the church of St. George in the embankment of earth, stones and mortar above the medieval graves, outside its original context. Sounde 2, October the 17th 2007. J. Vučić, 2010, 99-160.

8 Made of white limestone. Height 16 cm, width 32 cm, thickness 6-8 cm. Depth of the relief: about 3 cm. It is kept in the Archaeological Museum Zadar, inv. no. A22187.

9 M. J. Vermaseren, 1977, 93-95; J. Medini, 1981, 88-181; A. Nikoloska, 2010, 23-30; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 32-36.

Slika 2. Ulomak metroačkoga reljefa iz Kruševa.
Arheološki muzej Zadar, inv. br. A22187

Figure 2. Fragment of the Metroac relief from Kruševo.
Archaeological Museum Zadar, inv. no. A22187

crtež / drawing: J. Belevski

Nažalost, i jednom i drugom liku nedostaje glava s karakterističnom frigijskom kapom s dugim naušnjacima (*tiara*) – najznačajnijim atributom mladoga boga.

Našem je reljefu vrlo sličan ulomak friza (metope) iz Nina (*Aenona*) (Sl. 3).¹⁰ Ulomak metope iz Nina dio je friza koji je sačinjavao niz manjih polja s motivima, simbolima metroačkoga kulta, pa među njima i motivima tugujućega Atisa (elementi obrednoga pribora, Atisova kapa i slično), jednakih dimenzija, međusobno odijeljenih prikazom triglifa. Iz analize svih osobina ovoga spomenika i njegovih detalja može se zaključiti da se radi o ulomku arhitektonskoga dekora, najvjerojatnije friza iz svetišta Kibebe s područja urbanoga areala antičkoga Nina.

Postoje dvije različite interpretacije lika tužnoga Istočnjaka. Jedno je mišljenje da se radi o liku boga Atisa,

damaged and corroded, which prevents us of an accurate identification of the details of the body and clothing. So we can not be sure if the figure wears the characteristic long tight trousers that taper down to his ankles (*anaxyrides*) or a shirt that reaches down to his knees (*tunica*). Sadly both the figures miss their heads with the characteristic Phrygian cap with long ear-flaps (*tiara*), which is the most significant and recognizable attribute of the young God.

Very similar to our relief is a fragment of a frieze (metope) from Nin (*Aenona*) (Fig. 3).¹⁰ The fragment of the Nin metope is part of a frieze that consisted of a number of small fields with motifs, symbols of the Metroac cult, including the motifs of Mourning Attis (elements of ritual equipment, Attis' cap, and the like). The fields are of equal size, divided by a representation of a triglyph. Having analyzed all the characteristics of this monument and its details, we can conclude it is a fragment of an architectural decoration, most likely a frieze from a Cybele's sanctuary somewhere in the urban area of the ancient Nin.

There are two different interpretations of the figure of the mourning Oriental. One is that it is the figure of Attis, a

10 Vapnenac; visina: 56 cm; širina: 75 cm; debljina: 23 cm. Arheološki muzej Zadar, Muzej ninskih starina, inv. br. MNS200. J. Medini, 1989a, 19-31; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 63-64.

10 Limestone, height 56 cm, width 75 cm, thickness 23 cm. Archaeological Museum Zadar, Museum of Nin Antiquities, inv. no. MNS200. J. Medini, 1989, 19-31; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 63-64.

Slika 3. Ulomak metroačkoga friza iz Nina (Aenona). Arheološki muzej Zadar, Muzej ninskih starina, inv. br. MNS200

Figure 3. Fragment of the Metroac frieze from Nin (Aenona). Archaeological Museum Zadar, Museum of Nin Antiquities, inv. no. MNS200

foto / photo: O. Harl

miljenika Velike Majke Kibebe;¹¹ drugo je mišljenje da se radi isključivo o dekorativnom motivu u stavu koji odaje zabrinutost, tugu ili očaj zbog smrti pojedinca i vjeru u daljnji život na "drugom svijetu", a neporeciv je sepulkralni karakter kulta Kibebe i njezina paredra Atisa.¹² N. Cambi zastupa teoriju da se radi o liku zarobljenoga Istočnjaka, po čemu bi se onda to ubrajalo u vojničku ikonografiju.¹³ U potpunosti se slažem s drugim mišljenjem kada se govori o liku tužnoga Istočnjaka na *nadgrobnim* spomenicima, ali kada je riječ o tzv. hramskoj arhitekturi, kao što je slučaj u Kruševu, Enoni i Burnumu, sklonija sam vezati ovaj uz lik boga Atisa, imajući na umu kulturnu vezu Velike Majke i Atisa.

Likovi s našega spomenika iz Kruševa dio su nekoga kompleksnog prizora. Ostali dijelovi nisu sačuvani. Najvjerojatnije se radi o istom konceptu kao što je onaj na ostacima metroačkoga friza iz Aenone ili Burnuma (Sl. 4).¹⁴ Ti bi prizori mogli biti povezani s proljetnim svetkovinama Velike Majke, ciklusom obreda u čast Velike Majke i Atisa, koji su se održavali u ožujku – vjerojatno s procesijom koja se povezuje s *Hilarijom* (danom slavlja, 25. ožujka) i koja slavi ponovno rođenje Atisa nakon njegova simboličkog pokopa i noći

favorite of the Great Mother Cybele,¹¹ the other is that it is but a decorative motif in a posture reflecting concern, desperation or sorrow (sorrow for someone's death – undeniable is the sepulchral character of the cult of Cybele and her consort Attis), and believing in the afterlife.¹² N. Cambi supports the theory that it is the figure of a captured Oriental, which would classify the motif as military iconography.¹³ While I fully agree with the second interpretation when it comes to the figure of the mourning Oriental on gravestones, I am more inclined to interpret this figure as Attis (keeping in mind the cult relation between Great Mother and Attis) when it comes to the so-called shrine architecture, such as in Kruševo, Aenona and Burnum.

The figures from our monument from Kruševo are part of a content of some complex scene whose parts have not been preserved. Most probably it is about the same concept that had the remains of the Metroac frieze from Aenona or Burnum (Fig. 4).¹⁴ These scenes could be related to the Spring festival of Magna Mater, a cycle of ceremonies in honor of Magna Mater and Attis that took place in March, probably the procession associated with the *Hilaria* (Day of rejoicing on the 25th of March), celebrating the rebirth of Attis, after his symbolic burial, nights of grief and mourning (*Tristia*).¹⁵ If we accept the assumption that Emperor Antoninus Pius reformed the Metroac cult, legally establishing *Hilaria* festival in the process, and that the presence of Metroac cult has so far not been confirmed in Liburnia

Slika 4. Ulomak metroačkoga (?) friza iz Ivoševaca (Burnum). Arheološki muzej Zadar, inv. br. A13881

Figure 4. Fragment of the Metroac (?) frieze from Ivoševci (Burnum). Archaeological Museum Zadar, inv. no. A13881

foto / photo: O. Harl

11 H. Graillet, 1912; H. Hepding, 1903 (1967); M. J. Vermaseren, 1977; J. Medini, 1981, 28-61; 1984a, 107-126; G. Sfameni Gasparro, 1995; A. Nikoloska, 2007; 2010, 24-26; 2013, 505-527;
12 A. Landskron, 2005, 121-130; I. Miletić – A. Pavlič – P. Šćukanec Reznicek – I. Vilogorac Brčić, 2014, 129-144.
13 N. Cambi, 1994, 147-181; 2001, 79-108; 2005, 53-54, 102-105.
14 E. Reisch, 1913, 89-144; J. Medini, 1989b, 255-284; N. Cambi, 2007, 31-33; A. Nikoloska, 2010, 46; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 67-68. Od dva reljefa prvotno objavljena kod Reisch, sačuvan je samo dio desnoga dijela reljefa; čuva se u Arheološkom muzeju Zadar, inv. br. A13881.

11 H. Graillet, 1912; H. Hepding, 1903 (1967); M. J. Vermaseren, 1977; J. Medini, 1981, 28-61; 1984, 107-126; G. Sfameni Gasparro, 1995; A. Nikoloska, 2007; 2010, 24-26; 2013, 505-527
12 A. Landskron, 2005, 121-130; I. Miletić – A. Pavlič – P. Šćukanec Reznicek – I. Vilogorac Brčić, 2014, 129-144.
13 N. Cambi, 1994, 147-181; 2001, 79-108; 2005, 53-54, 102-105.
14 E. Reisch, 1913, 89-144; J. Medini, 1989a, 255-284; N. Cambi, 2007, 31-33; A. Nikoloska, 2010, 46; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 67-68. Of the two reliefs originally published in Reisch, only a fragment of the right part of one relief has been preserved. It is kept in Archaeological Museum Zadar, inv. no. A13881.
15 The Spring festival starts on the 15th of March and ends on the 28th. M. J. Vermaseren, 1977, 113-125; G. Sfameni Gasparro, 1985, 56-63; M. Beard – J. North – S. Price, 2005, 133-134.

tuge i žalovanja (*Tristia*).¹⁵ Ako se prihvati pretpostavka da je car Antonin Pije reformirao metroački kult i tom prilikom zakonski utemeljio i svečanost Hilarija (*Hilaria*), činjenica da u Liburniji za sada nema potvrda metroačkoga kulta prije kraja 1. i početka 2. st. te uzme u obzir obrada spomenika, mišljenja sam da se reljef može datirati negdje u sredinu 2. stoljeća po. Kr.¹⁶

Nalazi vezani uz kult Velike Majke u Liburniji raznoliki su, važni i prilično brojni. Prva svetišta i spomenici posvećeni

Slika 5. Ulomak fresaka iz metroona u Zadru (*Iader*) s en face prikazom Magne Mater – Kibele i likom starca.

Arheološki muzej Zadar, inv. br. A27606 i A10292

Figure 5. Fragments of frescoes from the *metroon* in Zadar (*Iader*) depicting Magna Mater – Cybele en face and old man. Archaeological Museum Zadar, inv. no. A27606 and A10292

foto / photo: Fototeka Arheološkoga muzeja Zadar i K. A. Giunio /
Photography Library of the Archaeological Museum Zadar and K. A. Giunio

before the late 1st century or the early 2nd century AD, plus given the execution of the monument, in my opinion, the relief can be dated about middle 2nd century AD.¹⁶

Diverse, important and quite numerous are the findings of the cult of the Great Mother in Liburnia. The first sanctuaries and monuments dedicated to Magna Mater appeared at the end of the 1st or the beginning of the 2nd century AD, when in numerous Liburnian cities strengthens the influence of colonists from the East in economic and social terms, resulting in expansion and acceptance of Oriental religions.

The Liburnians' receptiveness for the mighty goddess finds its base firstly in the series of female divinities worshipped by the Liburnians, which obviously had many similarities with the universal Goddess. According to inscriptions and representations from the Roman period, we know that the Liburnians worshipped predominantly female deities in the old Mediterranean matriarchal tradition. Almost every territorial community (*civitas* later

15 Proletne svetkovine počinju 15. ožujka, a završavaju 28. ožujka. M. J. Vermaseren, 1977, 113-125; G. Sfameni Gasparro, 1985, 56-63; M. Beard – J. North – S. Price, 2005, 133-134.

16 Reformiranje Atisova kulta provedeno je u dvije faze: čini se da je *Tristia* bila posvećena caru Klaudiju (41.-54. po. Kr.), a *Hilaria* caru Antoninu Piju (138.-161. po. Kr.). J. Medini, 1981, 286-292; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 28-29.

16 The reformation of the Attis cult was accomplished in two stages: the *Tristia* appears to be attributed to the emperor Claudius (41 - 54 AD), while the *Hilaria* to emperor Antoninus Pius (138 – 161 AD). J. Medini, 1981, 286-292; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 28-29.

Magni Mater pojavili su se krajem 1. stoljeća ili početkom 2. stoljeća po. Kr, kada je u nizu liburnijskih gradova ojačao gospodarski i društveni utjecaj kolonista s istoka koji je rezultirao širenjem i prihvaćanjem orijentalnih religija.

Liburni su prema moćnoj božici bili prijemčivi ponajprije zbog niza ženskih božanstava koja su bili štovali, a koja su očito imala mnogo sličnosti s tom univerzalnom božicom. Na temelju natpisa i prikaza iz rimskoga razdoblja poznato nam je da su Liburni u staroj sredozemnoj matrijarhalnoj tradiciji štovali većinom ženska božanstva. Skoro svaka teritorijalna zajednica (*civitas*, poslije *municipium*) imala je svoje lokalno božanstvo.¹⁷ Osvrnut ću se samo na neke relevantnije nalaze s područja južne Liburnije.

Kao drugi grad po važnosti, odmah iza Salone, glavnoga grada provincije, *lader* (Zadar) postao je rimska kolonija krajem 1. stoljeća pr. Kr. Taj je rimski grad sagrađen na poluotoku, na kojem se još i danas nalazi njegovo središte. U skladu s rimskim urbanističkim pravilima grad je podijeljen na pravilne blokove okružene pravokutnim rasterom ulica. Gradsko središte, forum, najprostraniji je od svih foruma istraženih u našoj zemlji (dug je 95 metara, a širok 44,5 metara). Nastao je još u vrijeme osnivanja kolonije, a konačan je oblik poprimio nakon obnove u 3. stoljeću po. Kr. Nad zapadnim produžetkom foruma dominira monumentalni kapitolij, na sredini kojega je podignut hram. Pedesetak metara jugozapadno od kapitolija otkriveni su ostatci iaderskoga *metroona* s brojnim ulomcima fresaka (Sl. 5) i ulomkom zavjetnoga natpisa posvećena Magni Mater (Sl. 6) s kraja 1. stoljeća ili iz prvih desetljeća 2. stoljeća po. Kr.¹⁸

U podnožju prednjega zida zadarskoga kapitolija nalaze se dva mjesta, skoro četvrtastoga oblika, koja su bila određena za vršenje obreda *taurobolium* i *criobolium*.¹⁹ Ti su se obredi proširili na Rim i na zapad tijekom antoninskoga razdoblja, a postali su posebno popularni tijekom ponovnoga procvata poganstva krajem 4. stoljeća po. Kr. (Sl. 7).

U Zadru je vjerojatno neko vrijeme živio (?) i radio, a ondje i umro svećenik kulta Magne Mater u rangu *archigallusa*. Na čelu svećenstva metroačkoga kulta u većim gradovima nalazio se *archigallus* iz vremena vladavine Antonina Pija (138. – 161. po. Kr.), kada je ta institucija uspostavljena.²⁰

17 *Anzotika* u Ninu (*Aenona*), *Latra* u Nadinu (*Nedinum*) i šire. J. Medini, 1984b, 7-32.

18 M. Suić, 1965a, 100-104; 1965b, 353-355; J. Medini 1978, 742-743; 1993, 7-8; N. Cambi, 2002, 191; A. Nikoloska, 2010, 31-39, 45; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 64-65; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić, 2014b, 109, 116-121.

19 Krajem 2. – početkom 3. stoljeća po. Kr. Riječ je o obredu ubijanja bika ili ovna tijekom kojega krv zaklane životinje curi po osobi koja prinosi žrtvu. Još nije potvrđen u Zadru. M. Suić, 1965a, 109-114; R. Duthoy, 1968, 622-629; M. J. Vermaseren, 1977, 101-107; J. Medini 1978, 742; 1981, 245-252; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 64-65; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić, 2014b, 109, 116-121.

20 Iako je natpis danas izgubljen, njegov nam je tekst poznat zahvaljujući *Corpus inscriptionum latinarum: D(is) M(anibus). / L(ucio) Barbunteio / Demetrio archig(alo) / Salonitano qui / annis XVII usq(ue) ad / ann(is) LXXV integr(a) / sacra confecit. / Barbunteia Thallu/sa Clistera patrono / pientiss(ismo) posuit*. Iz natpisa zaključujemo da je Lucius Barbentius Demetrius bio archigallus u Salonu, glavnom gradu provincije, te da je držao taj položaj sedamnaest godina. Ta mu je čast bila dodijeljena kad je imao 58 godina. J. Medini, 1982, 15-28; K. A. Giunio, 2002, 290-291; 2009, 416-417; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić, 2014b, 111-112.

Slika 6. Ulomak zavjetnoga natpisa posvećenoga Magni Mater s *metroona* u Zadru (*lader*).

Arheološki muzej Zadar, inv. br. A10591

Figure 6. Fragment of a votive inscription to Magna Mater from the *metroon* in Zadar (*lader*).

Archaeological Museum Zadar, inv. no. A10591

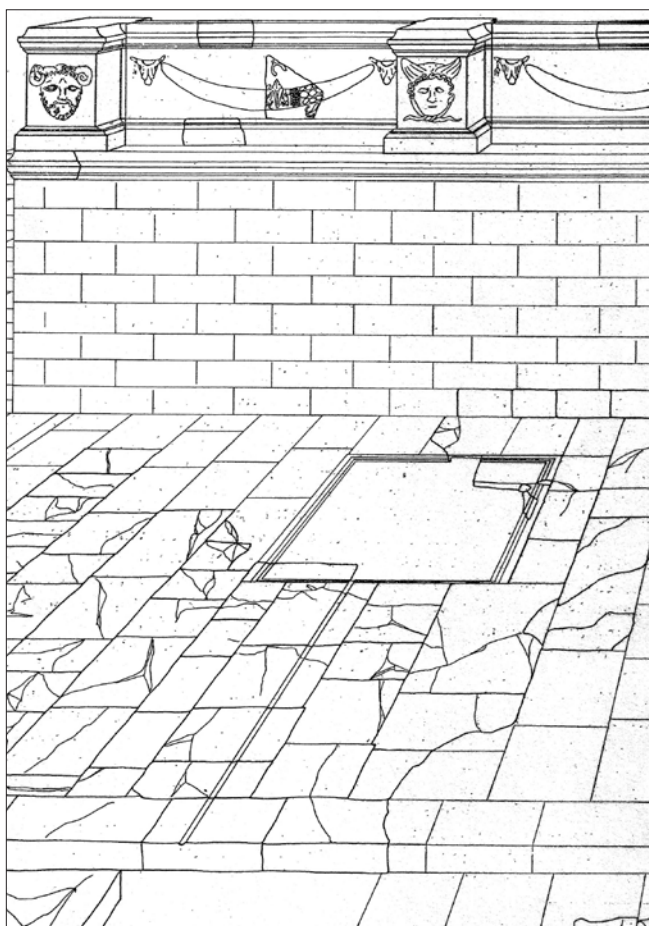
foto / photo: K. A. Giunio

municipium) had its local deity.¹⁷ Here I will dwell only on some more relevant finds from southern Liburnia.

lader (Zadar) became a Roman colony at the end of the 1st B.C., a city second only to the provincial capital *Salona*. The Roman city was built on the peninsula on which even today its centre is located. According to the Roman town-building rules the town was divided into symmetrical blocks surrounded by a rectangular raster of streets. The centre of the town, the Forum, is the most spacious of all forums explored in our country (it measures 95m in length and 44.5m in width). Its origin dates from the time of the foundation of the colony and it assumed the final aspect after the reconstruction done in the 3rd century A.D. In the western extension of the Forum there is a monumental dominant – the Capitolium, in the middle of which was erected the temple. Some fifty meters southwest of the Capitolium were discovered the remains of the *lader's metroon* with numerous fragments of frescoes (Fig. 5) and a fragment of a votive inscription to the Magna Mater (Fig. 6), from the end of the 1st, first decades of the 2nd century AD.¹⁸

17 *Anzotika* in Nin (*Aenona*), *Latra* in Nadin (*Nedinum*) and beyond. J. Medini, 1984b, 7-32.

18 M. Suić, 1965a, 100-104; 1965b, 353-355; J. Medini 1978, 742-743; 1993, 7-8; N. Cambi, 2002, 191; A. Nikoloska, 2010, 31-39, 45; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 64-65; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić, 2014a, 109, 116-121.

Slika 7. Rekonstrukcija jednoga od taurobolijsko-criobolijskih žrtvenika podno čeonoga zida kapitolija u Zadru

Figure 7. Reconstruction of one of the taurobolium-criobolium altars under the head wall of Zadar's Capitolium

prema / according to: M. Suić, 1965.

U Podgrađu kraj Benkovca (*Asseria*) otkrivena je *ara crioboliata*, koja se datira u kraj 2. stoljeća i u 3. stoljeće po. Kr.²¹ Na prednjoj strani oltara nalazi se posveta Magni Mater te prikaz muškoga lika koji drži rog izobilja (*cornucopia*) u lijevoj i sjekiru (*ascia*) u desnoj ruci (Sl. 8). Da je doista riječ o *ari crioboliati*, dokazuju elementi ukrasa na desnoj strani spomenika, gdje se nalaze prikazi žrtvene kutlače (*praefericulum simpulum*), glave žrtvenoga ovna i zakrivljenoga noža (*ensis hamatus*) (Sl. 9).

Iz Medviđe (*Sidrona*)²² potječe glava obrednoga Atisova kipa.²³ Atis je prikazan sa svojom karakterističnom ši-ljastom frigijskom kapom. Najkarakterističnija pojedinost

At the foot of the front wall of the Capitolium in Zadar there are two designated places, nearly square in shape, where the ceremonies of the *taurobolium* or *criobolium* were performed.¹⁹ These ceremonies spread to Rome and the West during the Antonine period, became especially popular during the pagan revival near the end of the 4th century AD (Fig. 7).

In Zadar, probably lived for some time (?), worked and died a priest of the cult of Magna Mater at the rank of an *archigallus*. At the head of the Metroac priesthood organizations in major cities stood the *archigallus* from the time of the reign of Antoninus Pius (138 – 161 AD), when this institution was founded.²⁰

An *ara crioboliata* was discovered in Podgrađe near Benkovac (*Asseria*), dating from the end of the 2nd and 3rd century AD.²¹ On the front side of the altar there is the dedication to Magna Mater and represented a male figure holding a *cornucopia* in his left and an ax (*ascia*) in his right hand (Fig. 8). Evidence to the fact that it is an *ara crioboliata* is found in the elements of decor on the right side of the monument: the representations of a sacrificial ladle (*praefericulum simpulum*), a head of a sacrificial ram, and a curve shaped knife (*ensis hamatus*) (Fig. 9).

From Medviđa (*Sidrona*)²² originates a head of a ritual statue of Attis (Fig. 10).²³ Attis is represented with his characteristic pointed, Phrygian cap. The most characteristic detail is the surface treatment between the cap and the forehead. Across this semicircular belt there were forty holes, mostly properly circular, arranged in two parallel lines. Julijan Medini, an excellent expert of Metroac religion in Croatia, successfully interpreted this finding. The head is part of a statue of Attis used in cult and ritual purposes, at the ritual *Arbor intrat*, commonly held on the 22nd of March, at the dawn of the seven day period of intense ritual ceremonies dedicated to Magna Mater and Attis. The holes on Attis's head were used to insert flowers, various fruits, pine boughs with cones, grain spikes etc.

21 Vapnenac; visina: 62 cm; širina: 40 cm; debljina: 30 cm. Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7344. J. Medini, 1978, 743-744; 1993, 8; A. Nikoloska, 2010, 18, 45-46; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 65-66.

22 S. Čače, 1993, 1-36. U neposrednoj blizini Kruševa, pored Obrovca.

23 Vapnenac; visina: 20 cm; širina: 11,5 cm; debljina: 12 cm. Nalazila se u privatnom posjedu u Obrovcu. Danas joj, nažalost, ne možemo ući u trag. J. Medini, 1977, 195-206; 1978, 747-750; 1993, 10-12; A. Nikoloska, 2010, 46; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 65.

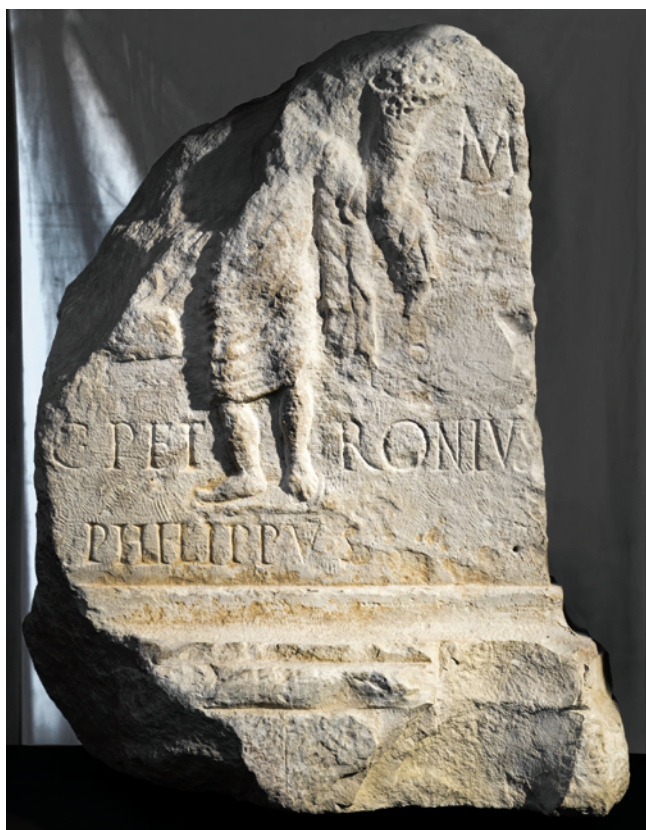
19 Late 2nd – early 3rd century AD. It is a ceremony of a bull or ram-killing during which the blood of the slaughtered animal streams over the dedicant. Not yet confirmed in Zadar. M. Suić, 1965, 109-114; R. Duthoy, 1968, 622-629; M. J. Vermaseren, 1977, 101-107; J. Medini 1978, 742; 1981, 245-252; I. Vilogorac Brčić, 2012, 64-65; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić, 2014a, 109, 116-121.

20 The inscription is lost today, the text is known to us thanks to the *Corpus inscriptionum latinarum: D(is) M(anibus) / L(ucio) Barbunteio / Demetrio archig(alo) / Salonitano qui / annis XVII usq(ue) ad / ann(is) LXXV integ(a) / sacra confecit. / Barbunteia Thallu/sa Clistera patrono / pientiss(ismo) posuit. From the inscription we can conclude that Lucius Barbentius Demetrius was the archigallus of Salona, the province capital, and that he held this position for seventeen years – an honor given to him when he was 58 years old. J. Medini, 1982, 15-28; K. A. Giunio, 2002, 290-291; 2009, 416-417; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić, 2014b, 111-112.*

21 Limestone, height 62 cm, width 40 cm, thickness 30 cm. Archaeological Museum Zadar, inv. no. A7344. J. Medini, 1978, 743-744; 1993, 8; A. Nikoloska, 2010, 18, 45-46; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 65-66.

22 S. Čače, 1993, 1-36. In the immediate vicinity of Kruševo, Obrovac.

23 Limestone, height 20 cm, width 11.5 cm, thickness 12 cm. It was in the possession of a private person in Obrovac, unfortunately no traces of it have we today. J. Medini, 1977, 195-206; 1978, 747-750; 1993, 10-12; A. Nikoloska, 2010, 46; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 65.

Slika 8. Prednja strana kriobolijskog žrtvenika (*ara crioboliata*) iz Podgrađa kraj Benkovca (*Asseria*).

Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7344

Figure 8. Front side of the *ara crioboliata* from Podgrađe near Benkovac (*Asseria*).

Archaeological Museum Zadar, inv. no. A7344.

foto / photo: O. Harl

jest obrada površine između kape i čela. Na tom se polukružnom pojasu nalazilo četrdeset rupica, većinom pravilnoga kružnog oblika, poredanih u dva paralelna niza. Julijan Medini, izvanredan stručnjak za metroačku religiju u Hrvatskoj, uspješno je protumačio ovaj nalaz. Glava je dio Atisova kipa koji se koristio u kultne i obredne svrhe, tijekom obreda *Arbor intrat*, koji se obično održavao 22. ožujka, na samom početku sedmodnevnoga razdoblja intenzivnih obrednih svečanosti posvećenih Magni Mater i Atisu. Rupice na Atisovoj glavi služile su za umetanje cvijeća, raznoga voća, borovih grančica s češerima, klasova žita itd.

J. Medini je analogije za glavu Atisa iz Medviđe našao u skulpturi Atisa iz svetišta iz Ostije. Međutim, na toj skulpturi brojni atributi upućuju na odnose između frigijskoga i Dionizijeva kulta, kao i na vezu s kultom Mena, uključujući i kult Sunca i Mjeseca.²⁴ Na glavi skulpture iz Ostije, baš između tijare i čela, kao svojevrsni dijamem stoji bogat vijenac od

Analogies with the Atis' head from Medviđa were found by J. Medini in the sculpture of Atis from a sanctuary in Ostia. Numerous attributes on the latter sculpture indicate that the Phrygian and Dionysus' cults were related; they also suggest connections with Men cult, including the Sun and Moon cult (Fig. 11 and 12).²⁴ On the Ostia sculpture's head, as a diadem of a sort, a sumptuous wreath made of flowers, grain spikes, wheat, pine cones and poppies can be seen in between the tiara and forehead. The holes on the Medviđa Atis head were made in such way that actual flowers could be stuck in them during the cult festivities.

The Great Mother cult has also been confirmed with relatively recent finds in Skradin (*Scardona*): a number of fragments of a marble wreath and other parts of some monumental structure, an actual-size marble head of the goddess, a knee and an altar dedicated to the goddess.²⁵

The finds of bronze appliqué in the form of the face of a young man with a Phrygian cap on his head have not been taken into account in this paper. They are found in relatively large numbers in this part of south Liburnia and are interpreted in literature as the faces of Atis.²⁶ As artifacts, they were used to decorate some boxes, bronze vessels and the like and

Slika 9. Bočna (desna) strana kriobolijskog žrtvenika (*ara crioboliata*) iz Podgrađa kraj Benkovca (*Asseria*).

Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7344

Figure 9. Lateral, right side of the *ara crioboliata* from Podgrađe near Benkovac (*Asseria*).

Archaeological Museum Zadar, inv. no. A7344

foto / photo: O. Harl

24 M. J. Vermaseren, 1977, 115-116, sl. 44. Vidi fotografije na <http://www.flickr.com/photos/archer/10/5157638865/> i <http://www.flickr.com/photos/archer/10/5157645913/>

24 M. J. Vermaseren, 1977, 115-116, Fig. 44. See photos on <http://www.flickr.com/photos/archer/10/5157638865/>, <http://www.flickr.com/photos/archer/10/5157645913/>.

25 T. Brajković – E. Podrug – Ž. Krnčević, 2008, 213, br. 119; T. Brajković, 2009, 42, br. 18; M. Glavičić – Ž. Miletić, 2011, 113-150; I. Villogorac Brčić, 2012a, 68-69.

26 J. Medini, 1968, 155-159; 1981, 62-80; 1986, 109-124; A. Nikoloska, 2010, 44-45.

cvijeća, klasja, žita te borovih šiški i cvjetova maka. Rupice na glavi Atisa iz Medviđe bile su tako napravljene da su mogle na dan kulturnih svečanosti primiti stvarno cvijeće.

Kult Velike Majke potvrđen je i relativno novijim nalazima u Skradinu (*Scardona*), nalazima niza mramornih ulomaka vijenca i drugih dijelova neke monumentalne građevine, nalazom mramorne glave božice u prirodnoj veličini, koljena te žrtvenika s posvetom božici.²⁵

U ovom radu nisam uzela u obzir nalaze brončanih aplikacija u obliku lica mladića s frigijskom kapom na glavi, koji se u stručnoj literaturi interpretiraju kao lica Atisa i koji su relativno brojni na ovom području južne Liburnije.²⁶ Oni su kao predmeti umjetničkoga obrta korišteni kao dekoracija nekakvih kutija, brončanih posuda i slično i samo indiciraju kult Majke Bogova i njezina paredra Atisa. O tome bih nekom drugom prilikom.

Pregled razvoja metroačke religije višestruko je raspravljana tema u domaćoj i stranoj literaturi. Ovdje ću prikazati jedan sasvim kratki i osobni pregled.²⁷ Čisti kult Magne Mater, Velike Božice Majke ili Kibebe, kako su je zvali stari Grci, nastao je u Maloj Aziji, u Frigiji. Smatralo se da je Kibela začetnica svega na svijetu, najprije bogova, a onda i ljudi, životinja i biljaka. U tome se odražava drevno podrijetlo te božice iz neolitskih kultura.²⁸ Božica se isprva pojavljuje sama, da bi joj se zatim pridružio njezin sin i paredro Atis, koji je potaknuo njezinu ljubomoru. On se u ekstazi kastrirao i ubrzo umro. Ožalošćena ga je Kibela uskrsnula. Zimzelena bor i bršljan za Atisa su bili sveti.

Zanimljiva je priča kako je Velika Božica stigla u Rim. Iscrpljujući i dugotrajni Drugi punski rat uzrokovao je duboku građansku, vojnu i društvenu krizu u Rimu i na njegovim posjedima. Hanibal, njegova kartaška vojska i saveznici pljačkali su talijanske zemlje. Mnogim se Rimljanima vjera tada učinila kao dobro utočište. Rješenje za dugotrajni sukob potražili su u sibilskim knjigama.

Prema predaji, za vrijeme sedmoga i posljednjega rimskog kralja, Tarkvinija Oholog (koji je vladao od 534. do 495. godine pr. Kr.), ali vjerojatnije u prvim godinama Republike, u Rimu su se pojavile takozvane sibilске knjige (*Fata Sibyllina* ili *Libri Fatales*), autorstvo kojih se pripisivalo proročici Sibili Kumskoj.²⁹ Sibilске su knjige (*Libri Sibyllini*)

are but an indication of the cult of Mother of Gods and her consort Attis. But we will leave this for some other time.

Overviews of the development of Metroac religion have often been the subject of Croatian and international literature. I am presenting here a very brief overview of my own.²⁷ The pure cult of the Magna Mater, the great mother-goddess, or Cybele as the Greeks called her, originated in Asia Minor, in Phrygia. Cybele was considered to be the originator of everything in the world, primarily of gods and then of people, animals and plants. In this essence is evident the ancient origin of the Goddess from Neolithic cultures.²⁸ At first the Goddess appears alone, later she is joined by her son and consort Attis, who incurred her jealousy. He, in an ecstasy, castrated himself, and subsequently died. Grieving, Cybele resurrected him. The evergreen pine and ivy were sacred to Attis.

A particular story tells us how the Great Goddess arrived to Rome. The exhausting and long-lasting second Punic War determined a profound civil, military and social crisis inside Rome and its lands. Hannibal with his Punic army and his allies was plundering the Italian lands. The religion at this point was considered a good shelter by many of the Romans. The Sybilline Books were consulted to find a solution for that long-lasting conflict.

According to tradition during the time of the seventh and final king of Rome, Tarquinius Superbus (reigned 534-495 BC), but most likely in the first years of the Republic, in Rome appeared the so-called Sibylline Books (*Fata Sibyllina* or *Libri Fatales*), whose assembly was attributed to the prophetess Sibyl from Cumae.²⁹ The Sibylline Books (*Libri Sibyllini*) were a collection of oracular utterances, set out in Greek hexameters, consulted at momentous crises through the history of the Republic and the Empire.³⁰ Only fragments have survived, the rest being lost or deliberately destroyed.³¹

The reported Sibylline instructions (*oracula Sibyllina*) could be horrific,³² but most often they prompted the introduction of a foreign god and the building of a temple. According to the Roman tradition, the oldest collection of Sibylline Books appears to have been made about the time

25 T. Brajković – E. Podrug – Ž. Krnčević, 2008, 213, br. 119; T. Brajković, 2009, 42, br. 18; M. Glavičić – Ž. Miletić, 2011, 113-150; I. Vilogorac Brčić, 2012a, 68-69.

26 J. Medini, 1968, 155-159; 1981, 62-80; 1986, 109-124; A. Nikoloska, 2010, 44-45.

27 H. Grailot, 1912; M. J. Vermaseren, 1977; 1989; J. Medini, 1981; W. Burkert, 1991; R. Turcan, 1996; M. Beard – J. North – S. Price, 2005; 2006; A. Nikoloska, 2007; 2010; E. M. Orlin, 2010; I. Vilogorac Brčić, 2009; 2012a; 2012b; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić, 2014b.

28 Anadolska božica majka. Najraniji kipovi iz kamenoga doba prikazuju božicu majku; idol nađen u Catal Hüyük, star 6000 godina, prikazuje ju u obliku u kojem su je u Frigiji poslije štivali kao Kibelu: kao ženu koja sjedi s jednim leopardom sa svake strane. M. J. Vermaseren, 1977, 13-37.

29 H. Diels, 1890, 5-158; W. Bousset, 1906, 265-280; R. Bloch, 1940, 21-28; 1965, 281-292; H. Cancik, 1983, 549-576; J. J. Collins, 1987, 421-459; H. W. Parke, 1988, 1 ss.; J. Scheid, 1998, 11-26; S. A. Takács, 2008, 62-71.

27 H. Grailot, 1912; M. J. Vermaseren, 1977; 1989; J. Medini, 1981; W. Burkert, 1991; R. Turcan, 1996; M. Beard – J. North – S. Price, 2005; 2006; A. Nikoloska, 2007; 2010; E. M. Orlin, 2010; I. Vilogorac Brčić, 2009; 2012a; 2012b; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić, 2014b.

28 Anatolian mother-goddess. The earliest stone-age sculptures depict the mother-goddess, and an idol found in Catal Hüyük, 6000 years old, depict her in the form she later became worshipped as Cybele in Phrygia, as a seated woman flanked by two leopards. M. J. Vermaseren, 1977, 13-37.

29 H. Diels, 1890, 5-158; W. Bousset, 1906, 265-280; R. Bloch, 1940, 21-28; 1965, 281-292; H. Cancik, 1983, 549-576; J. J. Collins, 1987, 421-459; H. W. Parke, 1988, 1 ss.; J. Scheid, 1998, 11-26; S. A. Takács, 2008, 62-71.

30 We have notions that in the Republican era the Sibylline Books were consulted over fifty times, less during the Empire.

31 The Sibylline Books should not be confused with the so-called Sibylline Oracles, the twelve books of prophecies thought to be of Judeo-Christian origin. Prophecies predict doom without bringing possible solutions.

32 Livy, *Ab urbe condita*, 27, 37. Bury a Greek and a Gaul alive to avert a foreign invasion.

bile zbirka proročanskih izreka napisanih u grčkom hek-sametru. Njih bi se konzultiralo u trenutcima velikih kriza tijekom povijesti Republike i Carstva.³⁰ Sačuvani su samo dijelovi; ostatak je izgubljen ili namjerno uništen.³¹

Navedena sibiliska proročanstva (*oracula Sibyllina*) možda su bila jezovita,³² ali najčešće su poticala uvođen-je stranoga božanstva i izgradnju hrama. Prema rimskoj predaji, čini se da je najstarija zbirka sibilskih knjiga sastavljena negdje u vrijeme Solona i Kira, u Gergisu na gori Idi u Troadi. Pripisivala se Sibili Helespontskoj, a čuvana je u Apolonovu hramu u Gergisu u 7. ili 6. stoljeću pr. Kr. Zbirka je iz Gergisa prenesena u Eritru, gdje je postala poznata pod nazivom "proročanstva Sibile Eritrejske". Čini se da je upravo ta zbirka našla put do Kume (Sibila Kumejska), a zatim od Kume do Rima.

Tim bi se knjigama pribjegavalo samo u posebnim slučajevima, a bile su povjerene svećenicima i tumačima. Posebni svećenički kolegij isprva se sastojao od dvaju članova (*duoviri*), zatim deset (*decimviri*, od 367. pr. Kr.) te naposljetku od petnaest članova, *quindecimviri sacris faciundis*, odnosno takozvani *sacerdotes Sibyllini*.³³ Čuvanje sibilskih knjiga i držanje njihova sadržaja u tajnosti bila je njihova najvažnija dužnost. Pri tumačenju tih knjiga zadaća je bila podučiti kako umiriti bogove. Taj je *collegium* nadzirao uvođenje novih kultova, onih koji su prakticirani u skladu s grčkim obredom (*graeco ritu*) i štovanje bilo kojega stranog boga. Uz to su izravno nadzirali svećenike tih bogova.

Sibiliske su knjige odgovorile Rimljanima da moraju uvesti novi kult i započeti izgradnju hrama u čast Majke Kibe-*(Magna Mater)*.³⁴ Godine 204. pr. Kr. Rim je poslao delegaciju u frigijski grad Pesinunt, koji je smatran prijestolnicom kulta Magne Mater. Nakon kraćih pregovora delegacija je dobila ono po što je poslana. Vratila se u Rim s crnim kamenom stožastoga oblika koji je predstavljao Magnu Mater.³⁵ *Claudia Quinta* bila je rimska matrona i *castissima femina*. Za nju se kaže da je imala presudan utjecaj za uvođenje kulta maloazijske Velike Majke Bogova. Brod s kamenom doplovivši do Ostije zapeo je u plimi ušća rijeke Tiber. Klaudija Kvinta, nepravedno optužena da nije bila čestita, zamolila je božicu da čudom dokaže njezinu nevinost te da pokrene lađu. Zahvaljujući njezinoj molitvi Kibeline svetinje sretno su stigle

of Solon and Cyrus at Gergis on Mount Ida in the Troad. It was attributed to the Hellespontine Sibyl and was preserved in the temple of Apollo at Gergis in 7th or 6th century BC. From Gergis the collection passed to Erythrae, where it became famous as the oracles of the Erythraean Sibyl. It would appear to have been this very collection that found its way to Cumae (Cumaean Sibyl) and from Cumae to Rome.

These books were invoked only in exceptional cases and they were entrusted to priests and interpreters. A special college of priests, which initially consisted of two (*duoviri*), followed by ten (*decimviri* from 367 BC) and finally fifteen members, the *quindecimviri sacris faciundis* or the so-called *sacerdotes Sibyllini*.³³ Most notably they guarded the Sibylline Books and keep their content secret. Interpreting the Sibylline Books their task was to teach how to appease the Gods. This *collegium* oversaw the introduction of new cults, those performed according to the Greek rite (*graeco ritu*) and the worship of any foreign god and they directly supervised the priests of these Gods.

The Sibylline books answer to the Romans was that they had to introduce a new cult in Rome, and to start the construction of a temple in honor of Mater Cybele (*Magna Mater*).³⁴ In 204 BC a delegacy was sent from Rome to the city of Pessinus, in Phrygia, considered the capital of the Magna Mater cult. After a rapid negotiation, this delegacy obtained what was sent there for, and came back to Rome with the conical shape black stone representing the Magna Mater.³⁵ *Claudia Quinta* was a Roman matron and a *castissima femina*. Allegedly, she had a crucial influence on the introduction of the Asia Minor cult of the Great Mother of Gods. The ship carrying the stone sailed to Ostia, where it got stranded in the shallow waters at the mouth of the Tiber. Unlawfully accused of not being chaste, Claudia Quinta asked the goddess to prove her innocence by working a miracle and setting the ship afloat again. Owing to her prayer, the Cybele's *sacra* safely reached Rome.³⁶ It was even accompanied by the procession of the priests dedicated to this cult (*galli*). These priests had to bring the symbol of the goddess during the *Ludi Megalenses* around Rome, but for all the rest of the year had to remain in their sanctuary at the Vatican, outside the *pomoerium* of the city. The goddess was temporarily placed in Victoria's

30 Postoje naznake da su sibiliske knjige za vrijeme Republike konzultirane više od pedeset puta, a za vrijeme Carstva nešto manje.

31 Sibiliske knjige ne treba miješati sa sibilskim proročanstvima – dvanaest knjiga proročanstava za koje se vjeruje da su judeo-kršćanskoga podrijetla. Proročanstva predviđaju sudbinu, ali pritom ne nude rješenja.

32 Livije, *Ab urbe condita*, 27, 37. Pokopaj Grka i Gala žive da bi spriječio najezdu izvana.

33 J. Scheid, 1998, 11-26; G. Liberman, 1998, 65-73.

34 Službeni naziv toga rimskog uvoznog božanstva bio je *Magna Deorum Mater Idaea*. M. J. Vermaseren, 1977, 38-69; R. Turcan, 2005, 28-77; M. Beard – J. North – S. Price, 2005, 43-132; 2006, 96-98, 164-166; S. A. Takács, 2008, 70-75; E. M. Orlin, 2010, 76-84, 100-107, 153-157.

35 Vjerojatno meteorit, crni kamen, *acus Matris Deum*.

33 J. Scheid, 1998, 11-26; G. Liberman, 1998, 65-73.

34 The official name of the Rome's divine import was *Magna Deorum Mater Idaea*. M. J. Vermaseren, 1977, 38-69; R. Turcan, 2005, 28-77; M. Beard – J. North – S. Price, 2005, 43-132; 2006, 96-98, 164-166; S. A. Takács, 2008, 70-75; E. M. Orlin, 2010, 76-84, 100-107, 153-157.

35 Probably a meteorite, the black stone, *acus Matris Deum*.

36 This is why, besides Cybele, the Romans worshiped the divinized Claudia Quinta under the name *Navisalvia* – The Savior of the Ship. I. Vilogorac Brčić, 2009, 5-26; 2012a, 41-45; 2012b, 373-379; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić, 2014b, 103, footnote 1. The literature mentioned here specifies all the relevant ancient sources mentioning the introduction of the cult of the Great Mother of Gods to Rome.

u Rim.³⁶ Pratila ih je povorka svećenika njezina kulta (*galli*). Ti su svećenici imali dužnost simbol božice nositi po cijelom Rimu tijekom *Ludi Megalenses*, no ostatak godine svetinje nisu napuštale svoje svetište u Vatikanu, izvan gradskoga *pomoeriuma*. Božica se privremeno smješta u hram Viktorije na Palatinu. Uskoro je na istom brežuljku dobila svoj zasebni hram, odmah do hrama Viktorije, a njezini su obredi postupno uvedeni u službeni kalendar i uživali su veću ili manju naklonost vladajuće klase.³⁷ Gradnja hrama započinje 204. g. pr. Kr. Hram je 10. travnja 191. pr. Kr. posvetio *praetor M. Iunius Brutus*.³⁸ Ostatci hrama vidljivi su i danas, zajedno s mramornim torzom božice. Postala je nacionalna rimska božica koja daruje pobjedu i štiti rimsku državu.

Rimljani su u početku usvojili taj kult s potpunom predanošću, no u kasnijoj fazi, zbog značajki kulta kao što su samokastracija njegovih svećenika, divlja glazba i pjevanje, ples do ekstaze i umirući bog Atis ipak su odredili neke granice. Kult je svakako bio pod pomnim nadzorom. Frigijski svećenici i svećenice koji su stigli s kultom bili su odijeljeni od rimskih građana, koji su isprva bili isključeni iz sudjelovanja u obredima kulta. Kult Magne Mater svakako pokazuje određenu nejasnoću oko toga što se u provincijama smatralo rimskim. Uz nadzor *quindecimviri sacris faciundis*, bio je to "strani" kult, a ujedno i "rimski", koji su čak i u provincijama nadgledali rimski svećenici.

temple on Palatine Hill. Soon afterwards, the Goddess was given a temple on the Palatine Hill, right next to Victoria's temple, and her rituals were gradually incorporated into the official calendar, enjoying greater or lesser favor from the ruling class.³⁷ The construction of the temple began in 204 BC and was dedicated on the 10th of April 191 BC by the *praetor M. Iunius Brutus*.³⁸ The remains of the temple can still be seen, together with the marble torso of the Goddess. She became a national Roman Goddess, granting victory and protecting the Roman State.

This cult was originally brought over with every sign of Roman commitment. But in a later phase the cult with his self-castrated priests, the wild music and chanting, the dancing to ecstasy or the dying god Attis, all of which were characteristics of the cult, made the Romans put some boundaries. Certainly the cult was carefully controlled. The Phrygian priests and priestesses who came with the cult were segregated and inaccessible to the Romans, from which Roman citizens were excluded, at first. The cult of Magna Mater certainly shows an ambiguity of what is regarded as Roman in the provinces. Under the authority of the *quindecimviri sacris faciundis*, it was a "foreign" cult and a "Roman" cult, overseen even in provincial contexts by Roman priests.

36 Stoga su uz Kibelu Rimljani štovali i diviniziranu Klaudiju Kvintu imenom *Navisalvia* – Spasiteljica lađe. I. Villogorac Brčić, 2009, 5-26; 2012a, 41-45; 2012b, 373-379; A. Nikoloska – I. Villogorac Brčić, 2014b, 103, bilj. 1. U navedenoj literaturi navode se svi relevantni antički izvori koji spominju uvođenje kulta Velike Majke Bogova u Rim.

37 G. Gwyn Morgan, 1973, 231-246; P. Pensabene, 1978, 67-102; 1989, 54-67; R. Lanciani, 1985, 127-131; F. Coarelli, 1997, 157-158.

38 Od toga su datuma u čast božice svake godine ispred hrama održavane *Ludi Megalenses (Megalensia)*. M. J. Vermaseren, 1977, 124-125; A. Invernizzi, 1994, 46-47.

37 G. Gwyn Morgan, 1973, 231-246; P. Pensabene, 1978, 67-102; 1989, 54-67; R. Lanciani, 1985, 127-131; F. Coarelli, 1997, 157-158.

38 Since that date every year in front of the temple were held the *Ludi Megalenses (Megalensia)* in honor of the Goddess. M. J. Vermaseren, 1977, 124-125; A. Invernizzi, 1994, 46-47.

- Batović, Š., 1987 – Liburnska kulturna grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, V. Željezno doba*, Sarajevo, 1987, 339-390, 929-930.
- Batović, Š., 2005 – *Liburnska kultura*, Zadar, 2005.
- Beard, M. - North, J. - Price, S., 2005 – *Religions of Rome. II. A Sourcebook*, London, 2005.
- Beard, M. - North, J. - Price, S., 2006 – *Religions of Rome. I. A History*, London, 2006.
- Bloch, R., 1965 – L'origine des Livres Sibyllins à Rome. Methode de recherche et critique du récit des Annalistes anciens, u: E. C. Welskopf (ur.), *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt II*, Berlin, 1965, 281-292.
- Bousset, W., 1906 – Sibyllen und sibyllinische Bücher, *Real-Encyclopaedie der Protestantischen Theologie und Kirche*, 18, 265-280.
- Brajković, T. - Podrug, E. - Krnčević, Ž., 2008 – *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*. Katalog izložbe, Šibenik, 2008.
- Brajković, T., 2009 – *Scardonae lapides. Reljefni i epigrafski spomenici Skardone*, Skradin, 2009.
- Burkert, W., 1991 – *Antichi culti misterici*, Roma – Bari, 1991.
- Cambi, N., 1994 – Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, 1994, 147-181.
- Cambi, N., 2001 – Dugopolje u antici, *Dugopolje. Zbornik radova općine Dugopolje* 1, Zagreb – Dugopolje, 2001, 79-108.
- Cambi, N., 2002 – *Antika*, Zagreb, 2002.
- Cambi, N., 2003 – Attis or someone else on Funerary Monuments from Dalmatia, *Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Mainz am Rhein, 2003, 511-520.
- Cambi, N., 2005 – *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.
- Cambi, N., 2007 – Kiparstvo rimskog legijskog logora i kasnijeg municipija Burnum, *Zbornik radova sa simpozija «Rijeka Krka i nacionalni park «Krka». Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak (Šibenik, 5. – 8. listopada 2005.)*, Šibenik, 2007, 23-48.
- Cancik, H., 1983 – Libri Fatales. Römische Offenbarungsliteratur und Geschichtstheologie, u: D. Hellholm (ur.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East, Proceeding of the International Colloquium on Apoclypticism, Uppsala, August 12-17, 1979*, Tübingen, 1983, 549-576.
- Castagnoli, F., 1969 – *Topografia e urbanistica di Roma antica*, Bologna, 1969.
- Coarelli, F., 1997 – *Roma*, Milano, 1997.
- Collins, J. J., 1987 – The Development of the Sibylline Tradition, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 20.2, Berlin – New York, 1987, 421-459.
- Colnago, A. - Kiel, J., 1905 – Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 8, Wien, 1905, 32-50.
- Čače, S., 1993 – Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (*Nat. hist.* 3, 130: 139-141), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32 (19), Zadar, 1993, 1-36.
- Čondić, N. - Nedved, B., 2005 – Cvijina gradina, *HAG* 2, Zagreb, 2005, 299-300.
- Čondić, N., 2006 – Cvijina gradina, *HAG* 3, Zagreb, 2006, 331-333.
- Čondić, N., 2007 – Cvijina gradina u Kruševu kod Obrovca, *Obavijesti HAD-a* 1, Zagreb, 2007, 73-81.
- Čondić, N., 2009 – Istraživanja na Cvijinoj gradini u Kruševu kod Obrovca, *Diadora* 23, Zadar, 2009, 9-22.
- Čondić, N. - Jurjević, M., 2013 – *Cvijina gradina. Tragom zaboravljene prošlosti*. Katalog izložbe, Obrovac – Zadar, 2013.
- Čondić, N. - Jurjević, M., 2014 – *Cvijina gradina. Tragom zaboravljene prošlosti*. Katalog izložbe, Zadar, 2014.
- Duthoy, R., 1968 – Traces archéologiques de tauroboles à Zadar?, *Latomus* 27, Bruxelles, 1968, 622-629.
- Duthoy, R., 1969 – Taurobolium, its Evolution and Terminology, *Études préliminaires des religions orientales dans l'Empire romaine* 10, Leiden, 1969.
- Giunio A., K., 2002 – *Iader* – svećenici grada živih u gradu mrtvih, *Histria Antiqua* 8, Pula, 2002, 285-294.
- Giunio A., K., 2009 – Vodeće svećeničke službe i kolegiji grada Rima i rimske provincije Dalmacije – sličnosti i razlike, *Histria Antiqua* 18, Pula, 2009, 409-424.
- Giunio A., K., 2011 – *Svećenici i svećeničke organizacije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zadar, 2011.
- Glavičić, M. - Miletić, Ž., 2011 – Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104. Split, 2011, 113-150.
- Graillot, H., 1912 – *Le culte de Cybèle, Mère des Dieux à Rome et dans l'Empire romain*, Paris, 1912.
- Gwyn Morgan, G., 1973 – Villa publica and Magna Mater, *Klio. Beiträge zur Alten Geschichte* 55, 1973, 215-246.
- Hepding, H., 1903 (1967) – *Attis, seine Mythen und sein Kult*. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten I, Giessen, 1903 (1967).
- Invernizzi, A., 1994 – *Il Calendario*, Vita e costumi dei Romani antichi 16, Roma, 1994.
- Lanciani, R., 1985 – *Rovine e scavi di Roma antica*, Roma, 1985.
- Landskron, A., 2005 – Attis, Parther und andere Barbaren. Ein Beitrag zum Verständnis von Orientalendarstellungen auf Grabsteinender der Nördlichen Provinzen, u: M. Sanader i A. Rendić Miočević (ur.), *Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, 5. – 8. svibnja 2003.*, Zagreb, 2005, 121-130.
- Liberman, G., 1998 – Les documents sacerdotaux du collèges *sacris faciendis*, *La mémoire perdue. Recherches sur l'administration romaine, Collection de l'École française de Rome* 243, 1998, 65-73.
- Medini, J., 1968 – Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru, *Diadora* 4, Zadar, 1968, 143-181.
- Medini, J., 1977 – Spomenik Atisova kulta iz Medvide, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 16, Zadar, 1977, 195-206.
- Medini, J., 1978 – Le culte de Cybele dans la Liburnie antique, *Hommages à M. J. Vermaseren* II, Leiden, 1978, 732-756.
- Medini, J., 1980 – Provincia Liburnia, *Diadora* 9; Zadar, 1980, 363-444.
- Medini, J., 1980–1981 – Ein taurobolisches Objekt und das Ritual auf Zecovi, *Archaeologia Iugoslavica* 20–21, Beograd, 1980-1981, 96-102.
- Medini, J., 1981 – *Maloazijske religije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Doktorska disertacija, Zadar, 1981.

- Medini, J., 1984a – Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Znanstveni skup, Sinj*, 3. – 6. lipnja 1980., Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split, 1984, 107-126.
- Medini, J., 1984b – Authohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Domesti* 17, 5, Rijeka, 1984, 7-32.
- Medini, J., 1986 – Aplikе u obliku Atisove glave iz rimske provincije Dalmacije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25 (12), Zadar, 1986, 109-124.
- Medini, J., 1989a – Metroačka religija u Aenoni, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28 (15), Zadar, 1989, 19-31.
- Medini, J., 1989b – Metroača Burnensia, *Diadora* 11, Zadar, 1989, 255-284.
- Medini, J., 1993 – Kult Kibeles u antičkoj Liburniji, *Senjski zbornik* 20, Senj, 1993, 1-32.
- Miletić, I. – Pavlić, A. – Šćukanec Reznicek, P. – Vilogorac Brčić, I., 2014 – Tužni Istočnjak na rimskim nadgrobnim spomenicima s hrvatskoga povijesnog prostora, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 46; A. Nikoloska i I. Vilogorac Brčić (ur.), *Put Velike Božice, Radovi sa znanstvenog kolokvija održanog na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu* 22. svibnja 2012, Zagreb, 2014, 129-144.
- Nikoloska, A., 2007 – *Aspekti kulta Kibeles i Atisa s posebnim naglaskom na materijal s područja Republike Hrvatske*, Doktorska disertacija, Zagreb, 2007.
- Nikoloska, A., 2010 – *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*, BAR Series, 2086, Oxford, 2010.
- Nikoloska, A., 2013 – The Sepulchral Character of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia, u: N. Cambi i G. Koch (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. u Splitu*, Split, 2013, 505-527.
- Nikoloska, A. – Vilogorac Brčić, I., 2014a – Frigijska Kibela – planinska Majka, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 46, A. Nikoloska i I. Vilogorac Brčić (ur.), *Put Velike Božice, Radovi sa znanstvenog kolokvija održanog na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu* 22. svibnja 2012., Zagreb, 2014, 51-61.
- Nikoloska, A. – Vilogorac Brčić, I., 2014b – Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 46, A. Nikoloska i I. Vilogorac Brčić (ur.), *Put Velike Božice, Radovi sa znanstvenog kolokvija održanog na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu* 22. svibnja 2012., Zagreb, 2014, 103-128.
- Orlin, E. M., 2010 – *Foreign Cults in Rome. Creating a Roman Empire*, Oxford, 2010.
- Parke, H. W., 1988 – *Sibyls and Sibylline Prophecy in classical Antiquity*, London, 1988.
- Pensabene, P., 1978 – Saggi di scavo sul Tempio della Magna Mater del Palatino, *Quaderni del Centro di Studio per l'archeologia etrusco-italica* 1, 1978, 67-102.
- Pensabene, P., 1989 – Scavi nell'area del tempio dell Vittoria e del santuario della Magna Mater sul Palatino, *Archeologia Laziale* 9, 1989, 54-67.
- Reisch, E., 1913 – Die Grabungen des Österreichischen archäologischen Instituts während der Jahre 1912 und 1913, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 16, Wien, 1913, 89-144.
- Scheid, J., 1998 – Les Livres Sibyllins et les archives des quindécemvirs, *La mémoire perdue. Recherches sur l'administration romaine, Collection de l'École française de Rome* 243, 1998, 11-26.
- Sfameni Gasparro, G., 1985 – Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis, *Études préliminaires des religions orientales dans l'Empire romaine* 130, Leiden, 1985.
- Suić, M., 1955 – Granice Liburnije kroz stoljeća, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 2, Zadar, 1955, 273-296.
- Suić, M., 1965a – Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, *Diadora* 3, Zadar, 1965, 91-128.
- Suić, M., 1965b – Peintures romaines récemment trouvées à Zadar, *VIII Congrès international d'archéologie classique, Paris 1963. Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965, 353-355.
- Suić, M., 1970 – *Liburnia Tarsaticensis. Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, 1970, 705-714.
- Suić, M., 1980 – *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra I, Zadar, 1980.
- Takács, S. A., 2008 – *Vestal Virgins, Sibyls and Matrons. Women in Roman Religion*, Austin (Texas), 2008.
- Turcan, R., 2005 – *The Cult of the Roman Empire*, Oxford, 2005.
- Vermaseren, M. J., 1977 – *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, London, 1977.
- Vermaseren, M. J., 1989 – *Corpus cultus Cybelae Attidisque, VI (Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bosphori, Colchis, Scythia)*, Leiden – New York – København – Köln, 1989.
- Vilogorac Brčić, I., 2008 – Atribut andetrijskoga Atisa, H. Tomas (ur.), *Znakovi i riječi II (Signa et litterae II)*, Zagreb, 2008, 105-111.
- Vilogorac Brčić, I., 2009 – *Slavna žena Klaudija Kvinta*, Zagreb, 2009.
- Vilogorac Brčić, I., 2012a – *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*, Doktorska disertacija, Zagreb, 2012.
- Vilogorac Brčić, I., 2012b – *Navisalvia, The Saviour of Cybele's ship, Histria Antiqua* 21, Pula, 2012, 373-379.
- Vilogorac Brčić, I., 2014 – Salonitanska sveta mjesta Velike Majke Kibeles, u: I. Barić i M. Rimac (ur.), *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, Split, 2014, 119-134.
- Vučić, J., 2010 – Arheološka istraživanja kod crkve sv. Jure u Kruševu, *Diadora* 24, Zadar, 2010, 99-160.